

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԻԶԵՎԱՆԻ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂ

ԱԿՈՒՆՔ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԹԻՎ 1(15)

ԵՐԵՎԱՆ 2017

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ՝

ԱՇՈՏ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ - պատմական. գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Առաքելյան Ս. Ա. – պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,

Ասատրյան Ա. Գ. - արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,

Գասպարյան Ս. Ք. - բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,

Դերձյան Հ. Մ. - իրավագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,

Զաքարյան Ս. Ա. - փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,

Ղարիբյան Գ. Ա. - տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից,
անդամ,

Մանուչարյան Հ. Գ. - քաղաքագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,

Մարգարյան Հ. Ա. - տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,

Մինասյան Է. Գ. - պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,

Միքայելյան Վ. Հ. – հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ,

Մուրադյան Ս. Պ. - բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,

Նահապետյան Ռ. Ա. - պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ակունք. Գիտական հոդվածների ժողովածու /Խմբ. խորհուրդ՝ Ս. Ա. Առաքելյան
և ուրիշ.; Գլխ. խմբ.՝ Ա.Ա. Ներսիսյան -Եր: ԵՊՀ հրատ., 2017 թ.-308 էջ:

YEREVAN STATE UNIVERSITY

IJEVAN BRANCH

A K U N Q
COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES
NUMBER 1(15)

YEREVAN 2017

YSU PUBLISHING_HOUSE

*Certified for publication by academic council
of Ijevan Branch of YSU*

EDITOR-IN-CHIEF

ASHOT NERSISYAN - *doctor of historical science, professor*

EDITORIAL COUNCIL

Arakelyan S. A. - candidate of historical science, professor

Asatryan A. G. - doctor of art, professor

Derdzyan H. M. - doctor of law, professor

Gasparyan S. K. - doctor of philological science, professor

Gharibyan G. A. - doctor of economic science, professor associate member of NAS,
RA

Manucharyan H. G. - doctor of political science, professor

Marzpanyan H. A. - doctor of economic science, professor

Minasyan E. G. - doctor of historical science, professor

Mikaelyan V. H. - doctor of psychological science, professor

Muradyan S. P. - doctor of philological science, professor

Nahapetyan R. A. - doctor of historical science, professor

Zakaryan S. A. - doctor of philosophy science, professor

Akunq. Collection of scientific articles/Edit.council S. A. Arakelyan and others;
Editor-in-chief A.A. Nersisyan. – Yer. YSU publishing-house, 2017 – 308 p.

© YSU publishing-house 2017

© Author group, 2017

**ԴԻԻՈՆ ԿԱՍՍԻՈՍԻ «ՀՌՈՍԵԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿԸ ԱՆՏԻԿ
ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

ՌԱՏԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոսը (շուրջ 155-235 թթ.) ուշ անտիկ շրջանի հռոմեական խոշորագույն պատմիչներից է, որի «Հռոմեական պատմություն» մեծածավալ երկասիրության 80 գրքից պատմագիտությանն է հասել միայն 24-ը (36-60)՝ նրա ամբողջական պատմության միայն Ք.ա. 68 թվականից մինչև Ք.հ. 47 թվականը ընկած ժամանակահատվածի, այսինքն՝ զորավար Լուկուլլոսի Հայաստան կատարած արշավանքից մինչև Կլավդիոս (41-54թթ.) կայսեր իշխանության տարիների պատմության նկարագրությունը: Մնացած գրքերից անվնաս են հասել միայն առանձին հատվածներ՝ բյուզանդական տարեգիրների միջոցով: Սույն երկասիրությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է Հին աշխարհի, այդ թվում նաև Ք.ա. I դ. - Ք.հ. III դ. Հայաստանի ռազմաքաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար¹: Դիոն Կասսիոսի պատմությունը անհամեմատ արժանահավատ է, քանզի, լինելով զինվորական և քաղաքացիական բարձր պաշտոնյա, կարողացել է իր աշխատության մեջ օգտագործել պետական պաշտոնական վավերագրեր և արխիվային նյութեր: Սակայն չի կարելի աչքաթող անել այն կարևոր հանգամանքը, որ հռոմեական պատմագրի ազնվականական ծագումը (ծնվել է Բյութանիայի Նիկիա քաղաքում, բարձրաշխարհիկ ընտանիքում) և զբաղեցրած պետական բարձր պաշտոնները, անկասկած, պայմանավորել են նրա պատմության միտումնավորությունը հօգուտ Հռոմի և ի վնաս հատկապես Արևելքի ժողովուրդների:

***Հայաստանի սահմանների, տարածքային ընդգրկումների,
քաղաքների և քաղաքական վիճակի մասին***

Ըստ պատմիչի՝ Ք.ա. 69թ. հոկտեմբերին հռոմեական զորքերի կողմից հայոց երկրի մայրաքաղաք Տիգրանակերտի պաշարման ժամանակ «բարբարոսները (Տիգրանակերտի պաշտպանները-Ռ.Ն.) նետաձգությամբ և պաշարողական մեքենաների վրա թափած նավթով մեծապես վնասեցին նրանց (հռոմեացիներին): Այդ դեղանյութը կուպրաշատ էր և բոցավառվող, այնպես որ հրկիզում էր այն ամենը, ինչի կպչում էր, և ոչ մի հեղուկով հեշտ չէր այն հանգցնելը» (Դիոն, գ.36, գլ.2): Հայաստանում նավթի օգտագործման մասին Դիոնի սույն վկայությունը հաստատվեց Արտաշատի միջնաբերդի հնագիտական պեղումների ժամանակ: Արտաշատի պարիսպների մոտ՝ ներսից, մի քանի տեղով N 1 բլրի վրա հայտնաբերվել է մեծ քանակությամբ նավթ, որն արդեն ստացել էր սև, չորացած կուպրի՝

¹ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. 9, Հին հունական աղբյուրներ, հ. Ա. Հովսեփոս Ֆլավիոս, Դիոն Կասսիոս, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1976: Ս. Կրկյաշարյանը թարգմանել է գրքի այն հատվածները միայն, որոնք վերաբերում են պատմական Հայաստանին և հարևան երկրներին, որոնց հետ հայերը հնագույն ժամանակներից ունեցել են քաղաքական, տնտեսական և մշակութային առնչություններ: Տեքստում հղումները այս հատորից տրվում են նշելով հեղինակին, գիրքը և գլուխը:

մագութի տեսք, իսկ սենյակներից մեկում գետեղված կարասների մեջ լցված է եղել նավթ²:

Հռոմեացի պատմագիրը հիշատակում է Վաղարշապատ քաղաքը՝ «Նոր քաղաք» անվամբ (այն հիմնադրվել է Վաղարշ Ա թագավորի (117-140թթ.) կողմից): Ըստ նույն աղբյուրի՝ հռոմեացիները Վաղարշապատը հայտարարում են Հայաստանի մայրաքաղաք, հավանաբար հին մայրաքաղաք Արտաշատի ապստամբած բնակչությանը պատժելու նպատակով³:

Դիոն Կասսիոսը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում անտիկ դարաշրջանի Հայաստանի տարածքային ընդգրկումների, սահմանակից երկրների մասին: Ըստ նրա՝ հյուսիսից Հայաստանի և Վրաստանի միջև սահմանը Կյուռոսու (Կուր գետի անվան հունական ձևերից մեկը) գետն է. «Կյուռոսուի երկու ափին, մի կողմից ալբանացիների (աղվանների), մյուս կողմից հայերի հարևանությամբ բնակվում էին իբերներ (վրացիներ)», որոնց երկիրը նույնպես իրեն էր ենթարկել Պոմպեոսը (Դիոն, գ.37, գլ.1, 1-5, գլ.2, 1-6): Դիոնը թվարկելով հռոմեական գերիշխանության ներքո անցած երկրների շարքը, նշում է նաև ասիական Իբերիան (պատմական Վիրքը), Ալբանիան (Աղվանքը) և երկու Արմենիաները: Արմենիաներ անվան տակ նա նկատի է ունեցել Եփրատ գետից այն կողմ գտնվող Փոքր Հայքի և Եփրատից այս կողմ գտնվող Մեծ Հայքի տարածքները (Դիոն, գ.38, գլ.38, 4): Իսկ Հայաստանի հարավային սահմանին էին հարում Օսրոյենեն՝ Եդեսիա (Ուռհա) մայրաքաղաքով և Միզոնյան՝ Մծբին (բնագրում՝ Նիսիբին) կենտրոնով, որոնք Հյուսիսային Միջագետքի երկրներ էին և նշանակալից դեր էին խաղում հայ ժողովրդի տնտեսական և մշակութային կյանքում: Այս երկրների և Հայաստանի միջև հատկապես Տիգրան Բ-ի (Ք.ա.95-55թթ.) օրոք հաստատված տնտեսամշակութային կապերը հետզհետե ամրապնդվում էին: Տիգրան Մեծի կառավարման շրջանում Միջագետքի երկրների վրա վերակացու էր կարգված թագավորի Գուրասս եղբայրը, որը նստում էր Մծբինում: Հռոմեացի պատմագրի հավաստմամբ՝ «Տիգրանը պարթևներից վերցնելով Հյուսիսային Միջագետքը քանզի այսպես էր կոչվում Տիգրիսի և Եփրատի միջև գտնվող ամբողջ երկիրը... (Տիգրան Արմենը) իր գանձերը և այլ հարստությունների մեծ մասը այնտեղ էր կենտրոնացրել և իր եղբայրը (Դիոնը չի հիշատակում Տիգրան Մեծի եղբոր անունը, սակայն Պլուտարքոսը⁴ նրան անվանում է Գուրասս) այնտեղ (խոսքը լավ ամրացված Մծբինի, հռոմեական պատմագրի հիշատակմամբ՝ Նիսիբիսի մասին է-Ռ.Ն.) բերդապահ էր կարգել» (Դիոն, գ.36, գլ. 6, 1-2): Մծբինը, ըստ պատմագրի, ոչ միայն բազմամարդ ու հարուստ քաղաք է եղել, այլև ամրակուռ ամրոց՝ շրջապատված երկու շարք հաստ ու բարձրաբերձ պարիսպներով և շուրջը փորված լայն խրամով (Դիոն, գ.36, գլ.6, 1-2): «Լուկուլլոսը (հռոմեական արևելյան արշավանքների հրամանատարը), ամռանը հասնելով այս քաղաքը, թեպետ հարձակվում էր ոչ իմիջիայլոց, բայց ոչինչ չկարողացավ վճռել, քանզի (քաղաքի) պարիսպները և՛ կրկնակի, և՛ աղյուսաշեն լինելով, մեծ հաստություն ունեին և բաժանված էին խորը խրամատով. այնպես որ ոչ մի տեղում չկարողացավ (պա-

² Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Հին Արտաշատ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975, էջ 22:

³ Տե՛ս Կ. В. Тревер, Очерки истории культуры древней Армении, М.-Л., 1953, էջ 228-230: Հմմտ. Ս. Ս. Կրկյաշարյան, Հին հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, 1970, էջ 120-121:

⁴ Պլուտարքոս, «Կենսագրություններ», Լուկուլլոս, Հին հունարեն բնագրի հայերեն թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ս.Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2011, գ. 22:

րիապը) ո՛չ քանդել, ո՛չ իսկ խախտել. ուստի և Տիգրանը նույնիսկ օգնության չեկավ յուրայիններին» (Դիոն, գ.36, գլ.6, 1-2): Բայցևայնպես, Լուկուլլոսին ի վերջո հաջողվում է խորամանկությամբ գրավել այն և ձեռք բերել մեծ հարստություն ու ձմեռել այնտեղ (Դիոն, գ.36, գլ.7, 3-4):

Պատմագիրը գրում է նաև հռոմեական զորքերի կողմից (խոսքը Պոմպեոսի (Ք.ա.106-48 թթ.) Հայաստան կատարած արշավանքի մասին է) «Անահտական երկրի» գրավման մասին և նշում նաև, որ Հայաստանին գավառի այդ անվանումը նվիրված է եղել համանուն մի աստվածուհու (Դիոն, գ.36, գլ.48, 1-3): «Անահտական երկիր» անվամբ հիշատակության հանդիպում ենք նաև Պլուտարքոսի⁵ և Ստրաբոնի⁶ գործերում: Վերջինս նշում է, որ գավառը հայտնի էր Երիզա ավանում Անահիտ դիցուհու պատվին կառուցված տաճարով և այնտեղ կատարվող տոնախմբություններով: Դիոն Կասսիոսը Հայաստանի բուն սահմանների մեջ մտնող երկիր (երկրամաս) է թվարկել նաև Օտփքը, որտեղ էլ պահվում էին հայոց երկրի գանձերը: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Տիգրան Մեծին վերադարձրեց (խոսքը Արտաշատի Ք.ա.66թ. պայմանագրի մասին է) նրա ամբողջ հայրենի իշխանությունը, բայց նրա կողմից նվաճված երկրները... Կապադովկիայի Ասորիքի մասը (բնագրում՝ Սյուրիա), ինչպես նաև Փյունիկիան և ոչ փոքր երկիր Օտփքը (բնագրում՝ Սոփանեն) վերցրեց նրանից, ինչպես նաև գանձեր պահանջեց նրանից. Իսկ Կրոսեր Տիգրանին պարգևեց միայն Օտփքը: Եվ քանի որ Օտփքում էին գտնվում (հայոց արքայի) գանձերը, ուստի և երիտասարդը սրանց պատճառով վիճեց և հաջողություն չունեցավ, քանի որ Պոմպեոսը ոչ մի այլ տեղից չէր կարող ստանալ պայմանավորված գումարը, դժգոհեց և մտադրվեց փախչել: Սակայն Պոմպեոսը⁷, տեղեկանալով այդ մասին, նրան հսկողության տակ վերցրեց առանց կալանքի, և սուրհանդակներ ուղարկելով գանձերի պահապանների մոտ, հրամայեց նրանց, որ այդ բոլորը հանձնեն նրա հորը» (Դիոն, գ.36, գլ.53, 1-4): Դիոնը (գ.68, գլ.19, 1) հիշատակում է Արսամոսատա քաղաքը (Արշամաշատ), որը նախկինում Օտփքի հայկական թագավորության մայրաքաղաքն է եղել: Այն գտնվել է Եփրատի և Տիգրիսի միջև, Արածանի գետի ափին, այսպես կոչված՝ «Գեղեցիկ դաշտում»:

Պատմագրի մյուս հաղորդումը վերաբերում է Կորճայք նահանգին. «Կորդուքը (բնագրում՝ Կորդունեն) (որը պատմական Հայաստանի նահանգներից մեկն էր՝ Կորճայք անվամբ, իսկ հայկական աղբյուրներում «Կորդվաց աշխարհ») հայհռոմեական պատերազմի շրջանում ժամանակավորապես Ք.ա. 65թ. գրավվել էր պարթևների կողմից, սակայն Պոմպեոսը ետ գրավեց այն և հանձնեց Տիգրան Մեծին» (գ.37, գլ.5, 1-5): Ք.ա. 64թ. պարթև արքա Հրահատը (Ք.ա.70-57թթ.) նորից շարժվեց դեպի Հայաստան: Ըստ Դիոն Կասսիոսի՝ Տիգրանը (Տիգրան Մեծը) բողոքի պատվիրակություն ուղարկեց Պոմպեոսի մոտ: Հայոց պատվիրակները Պոմպեոսի դռան մոտ հանդիպեցին պարթևական պատվիրակներին. Վերջիններ-

⁵ Տե՛ս նույն տեղը գ. 24, գլ. 28:

⁶ Տե՛ս **Ստրաբոն**, Օտար աղբյուրներ հայերի մասին, հունական աղբյուրներ, N 1, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, XI, 14, 16 և XII, 3, 37:

⁷ **Պոմպեոս Գնեսո Մագնուս** (Ք.ա. 106-48)՝ Հռոմեական զինվորական և քաղաքական գործիչ: Աչքի ընկնող դեր է կատարել նաև Իսպանիայում Սերտորիոսի դեմ մղված պատերազմներում (Ք.ա. 77-72 թթ.), Սպարտակի ապստամբությունը ճնշելիս (Ք.ա. 71թ.) և Միջերկրական ծովում ծովահենների դեմ պայքարելիս (Ք.ա.67-66 թթ.): Ք.ա. 66 թ. նշանակվել է Միհրդատ Եվպատորի և Տիգրան Մեծի դեմ գործող հռոմեական բանակների հրամանատար:

րիս նպատակն էր հիմնավորել Հրահատի՝ Հայաստանի հողերի նկատմամբ ունեցած ակնկալությունները: Պոմպեոսը այս անգամ զենք չշարժեց, այլ ուղարկեց երեք միջնորդ դատավորների՝ հանձնարարելով տեղում ծանոթանալ գործի հանգամանքներին և համապատասխան վճիռ ընդունել (Դիոն, գ.37, գլ.7, 3-6): Մրանց եզրակացությունը Հայաստանի օգտին էր: Հայաստանը ոչ միայն պահպանեց Կորդուքը, որը պարթևներից մաքրել էր Պոմպեոս գորավարը, այլև ձեռք բերեց Հյուսիսային Միջագետքի որոշ հողեր և՛ Մծբին քաղաքով: Հայաստանին էր միացվել նաև Ակիլիսինե գավառը, որն այդ ժամանակ բուն Եկեղիք գավառից բացի, ընդգրկում էր նաև Դարանաղին, Մանանաղին, Ադյունն ու Սգուրը: Տիգրանը պահպանել էր նաև Արքայից արքա տիտղոսը: Հայագիտության համար սրանք հավաստի, եզակի և շատ արժեքավոր հաղորդումներ են:

Ուշագրավ է այն, որ Դիոն Կասսիոսը Փոքր Հայքը անվանել է «Մյուս Հայաստան»: Փոքր Հայքի՝ երբեմնի ինքնուրույն հայկական պետության մասին ավելի հանգամանակի հաղորդում է թողել Ստրաբոնը. «Փոքր Հայքը բավական պտղաբեր երկիր է: Այստեղ ևս, ինչպես և Շոփքում, միշտ կառավարում էին երկիրը սեփական իշխանները, որոնք կամ բարեկամ ու դաշնակից էին մյուս արմեններին, և կամ իրենց գործերը վարում էին առանձին ու անկախ: Փոքր Հայքն իրեն հպատակեցրել էր խալդայներին և տիբարեններին, այնպես որ նրա իշխանությունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն ու Փառնակիա»⁸: Իսկ Դիոնը գրում է. «Այդ միջոցին Տիգրանի դաշնակից Միհրդատ Պոնտացին հռոմեացիներից մաքրել էր մյուս Հայաստանը (Փոքր Հայքը) և նրա մերձակա շրջանները» (Դիոն, գ.36, գլ.9, 1-2): Այդ հաջողությունները պատմագիրը պայմանավորում էր տեղի բնակչության համազգի լինելով և հայրենի թագավորական իշխանություն ունենալու հանգամանքով: Փաստորեն, Փոքր Հայքը, որն այդպես էլ երբեք չմիացվեց Մեծ Հայքի թագավորությանը, քանի որ դեռ մինչև Տիգրան Մեծը՝ Ք.ա. 115 թ., Միհրդատ Եվպատորը այն միացրել էր իր թագավորությանը: Տիգրանը, անշուշտ իր դաշնակից Միհրդատի հետ հարաբերությունները չսրելու համար, ստիպված էր հանդուրժել Փոքր Հայքի միացումը Պոնտական թագավորությանը: Միհրդատի պարտությունից հետո այդ երկիրն անցավ Հռոմի տիրապետության տակ⁹: Պատմագիրը Փոքր Հայքում հիշատակում է Սատալա քաղաքը, որը նույն Սատաղն է, որն ունեցել է ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն, ուր տեղակայված են եղել հռոմեական լեգեոնները: I դարի քաղաքական կացության նկարագրություններում զգալի տեղ են գրավում նաև Հայաստանի երկու մայրաքաղաքների՝ Արտաշատի և Տիգրանակերտի շուրջը կատարվող անցքերը:

Հայաստանը հռոմեացիների ու պարթևների նվաճողական ծրագրերի կիզակետում, ռազմաքաղաքական իրավիճակն ու իրադարձությունները

Մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Դիոն Կասսիոսը անհամեմատ անաչառ պատմագիր է, քան նույն ժամանակի պատմագիր Պլուտարքոսը և այլք: Տիգրանակերտի անկման մասին որքան էլ տարբեր են իրարից, նրանց բերած պատճառները սակայն մի խնդրում համերաշխ են՝ քաղաքը դավադրաբար

⁸ Ստրաբոն, XII, 3, 28:

⁹ Տե՛ս Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, սկզբից մինչև Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում (66թ. մ.թ.), Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 141:

հռոմեացիներին են հանձնել Տիգրանակերտում գտնվող օտարերկրացիները¹⁰: Դիոնը Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի հանձնումը համարում է բացարձակապես քաղաքի օտար բնակչության ապստամբության, նրանց դավաճանության հետևյալնք, «քանզի նրանց մեծ մասը կիլիկեցիներ էին, որոնք մի ժամանակ տեղահանվել էին իրենց երկրից և բնակեցվել էին հայոց երկրի մայրաքաղաքում, և սրանք այժմ զիջերով հռոմեացիներին ներս թողեցին: Այնուհետև մնացած ամեն ինչը հափշտակվեց, բացի կիլիկեցիների ունեցվածքից» (Դիոն, գ. 36, գլ. 2, 1-4): Ասվածից ակներև է, որ Լուկուլլոսը Տիգրանակերտը գրավել է ոչ թե ռազմական գործողությունների արդյունքում, այլ քաղաքի օտարերկրյա բնակչության դավաճանության պատճառով: Այս հաղորդումից երևում է նաև, որ Տիգրանակերտը ևս Մերձավոր Արևելքի հելլենիստական մի շարք քաղաքների նման, հիմնվել և բնակեցվել է սինոյկիսմոսի միջոցով¹¹: Ի դեպ, ըստ Դիոն Կասսիոսի, նշված կիլիկեցիները Կիլիկիայի ծովափնյա Տիգրան Մեծի ավերած Մուլի (հետագայում այն վերանվանվել էր Պոմպեոպոլիս՝ Պոմպեոսի քաղաք) հելլենական 12 քաղաքներից մեկից Տիգրան Մեծի տեղափոխած հույն բնակչությունն է եղել (Դիոն, գ.36, գլ.37, 6):

Հռոմեացի պատմագիրը առավել հանգամանորեն է ներկայացնում Տիգրան Կրտսերի՝ հոր դեմ ապստամբելու, իր աներոջ՝ Փրատեսի (պարթևների արքա Հրահատ Գ) հետ համատեղ Արտաշատի վրա արշավելու, պապ (Տիգրան Մեծից) պարտություն կրելու և իր պապի՝ Միհրդատ Եվպատորի անհաջողություններից դրդված՝ հռոմեացիների մոտ գնալու և Պոմպեոսի զորքերի ուղեցկողի դերում Հայաստան՝ հոր դեմ արշավելու մասին (Դիոն, գ.36, գլ.51, 1, 2, 3, և այլն):

Դիոն Կասսիոսի գրքում հիշատակվում են Միհրդատ Պոնտացու՝ իր դաշնակից Տիգրան Մեծից հիասթափվելու և նրա՝ իրեն օգնության հասնելու խնդրանքը մերժելու իրական պատճառները. «Միհրդատը շտապեց դեպի Տիգրանը, բայց երբ նրա մոտ նախ բանագնացներ ուղարկեց, ոչ մի սիրալիրության չհանդիպեց, քանի որ (Տիգրանի) որդին՝ Տիգրանը (Կրտսերը) ապստամբել էր (հոր) դեմ, իսկ սա կասկածում էր, որ Միհրդատը, լինելով նրա պապը, հրահրել էր այդ թշնամությունը հոր դեմ: Ուստի և Տիգրանը (արքան), ոչ միայն չընդունեց նրան, այլև նրա կողմից եկած բանագնացներին կալանավորեց ու բանտարկեց: (Ահա այս բոլորից հետո) Միհրդատը հուսախաբ լինելով, շուտ եկավ դեպի Կոլխիս (Վրաստան) և այնտեղից հետիոտն հասավ Մայրոտիս (Ագովի ծովը և նրա շրջակա երկիրը) և Բոսպորոս (այժմ՝ Կերչի նեղուց)» (Դիոն, գ.36, գլ.50, 1):

Պատմագիրը հակառակ տեսակետն է հայտնում նաև Ք.ա. 68 թ. սեպտեմբերին կայացած Արածանիի ճակատամարտի վերաբերյալ: Ըստ Պլուտարքոսի՝ Արածանիի ճակատամարտում Տիգրան Մեծի հեծելազորը իբր չէր դիմացել հռոմեական հետևազորի հարձակմանը և մատնվել էր փախուստի: Հետապնդումը

¹⁰ Ըստ **Ապպիանոսի**՝ Մանկայոսի մոտ ծառայող հույն վարձկան զինվորներն էին, որ ապստամբելով, ներս թողեցին հռոմեացիներին: Ապպիանոսից քաղված հատվածները մեջբերելիս օգտվել ենք Ս. Մ. Կրկյաշարյանի «Appiani Alexandrini, Historia Romana, Bibl. Teubner., I-II, Lipsiae, 1879» գրքից կատարած հայերեն թարգմանությունից (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա, հ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք.հ. 298 թ., Երևան, 2007, էջ 348-349): Պլուտարքոսը խոսում է ընդհանրապես «հելլենների ապստամբության» մասին՝ «բարբարոսների դեմ» (**Պլուտարքոս**, Լուկուլլ. 29):

¹¹ Տե՛ս **Ս.Մ. Կրկյաշարյան**, Սինոյկիսմոսը հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում, ՊԲՀ, 1964, N 1, էջ 107-118, **նույնի**՝ Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագները, Երևան, 1970, էջ 169-192:

իբր շարունակվել էր երկար ժամանակ, հռոմեացիները ամբողջ գիշեր հալածել, կոտորել ու գերեվարել էին թշնամուն (Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 31, 7-14): Իսկ Դիոն Կասսիոսը գրում է. «Հարձակման ժամանակ թշնամու (հայկական) այրուձին խիստ նեղը գցեց հռոմեական հեծելագործին, բայց հետևակի դեմ ոչ ոք նրանցից դուրս չէլավ ձեռնամարտի, այլ նրանք իսկույն ետ էին քաշվում, երբ Լուկուլլոսը հեծելագործին օգնության էր տանում վահանակիրներին: Չնայած դրան, թշնամիները որևէ վնաս չկրեցին, այլ նրանք, ետ դառնալով՝ նետեր էին արձակում հետապնդողների վրա և շատերին իսկույն սպանեցին և շատերին էլ վիրավորեցին» (Դիոն, գ.36, գլ.3, 4): Արածանիի ճակատամարտում հռոմեացիների տարած «հաղթանակի» դժվարին լինելը Պլուտարքոսը և Ապպիանոսը (Ապպիանոս, Միհրդատ, 87) բացատրում էին հանկարծակի վրա հասած ցրտերով, ձյան տեղումներով, գետերի սառցապատմամբ և այլն, որն իհարկե, անհնար էր վաղ աշնանը, սեպտեմբերի կեսերին, մինչդեռ Դիոն Կասսիոսը, ընդհակառակը, պնդում էր, որ հռոմեացիներն են պարտություն կրել և պարտության պատճառները համարում էր հռոմեական զորքի կրած մեծ կորուստներն ու սննդամթերքի պակասությունը (Դիոն, գ.36, գլ.6, 1): Դիոնը նշում է նաև, որ հռոմեացի զինվորներին հասցված վերքերը ծանր էին և դժվար բուժելի, «քանզի նրանք (հայերը) գործածում էին երկծայր նետեր, և ծայրերը այնպես էին իրար ագուցված, որ նետերը թե՛ մարմնի որևէ մասում մնալու և թե՛ դուրս քաշվելու դեպքում, արագորեն սպանում էին, որովհետև երկայթա ծայրերից մեկը, որը չէր ամրացված, մնում էր վերքի մեջ: Այնժամ Լուկուլլոսը, քանի որ շատերը վիրավորվում էին և մի մասն էլ մահանում էր, իսկ հաշմվածները հեծեծում էին, և միաժամանակ պարենամթերքը պակասում էր, նահանջեց այդտեղից և շաժվեց Նիսիբիսի (Մծբին) վրա» (Դիոն, գ.36, գլ.4, 1-2, գլ.5, 1-2, գլ.6, 1-2): Դժվար է գերազնահատել Դիոն Կասսիոսի այս հաղորդման նշանակությունը Արածանիի ճակատամարտի ընթացքը պարզաբանելու համար, քանի որ այս ճակատամարտի մասին չկա այլ վկայություն, բացի Պլուտարքոսի և Դիոն Կասսիոսի հիշատակություններից¹²: Փաստորեն, Դիոնը, ի տարբերություն Պլուտարքոսի, ճիշտ է համարում չմեղանչել պատմական ճշմարտության դեմ, հավաստելով, որ Արածանիի ճակատամարտում Տիգրան Մեծը ոչ միայն պարտություն չի կրել, այլև ընդհակառակը, ինքն է ծանր հարված հասցրել հակառակորդին:

Դիոն Կասսիոսի աշխատությունը ուշագրավ սկզբնաղբյուր է նաև հռոմեական մեկ այլ զորավար Կրասսոսի արշավանքի, նրա դեմ պարթև Մուրեն զորավարի գործողությունների, պարթև արքա Օրոդեսի՝ Հայաստան ներխուժելու և հետագա անցքերի վերաբերյալ: Ահա թե ինչ է գրում պատմագիրը. «Իսկ Կրասսոսը¹³, երբ ներխուժեց Միջագետք, Օրոդեսը (պարթևների արքա Օրոդես Բ՝ Ք.ա.57-38թթ.) նրա մոտ՝ Սիրիա դեսպաններ ուղարկեց, մեղադրելով նրան ներխուժման համար և պահանջեց հայտնել պատերազմի պատճառները. միաժամանակ նաև Մուրենին (պարթև տաղանդավոր զորավար) զորքով ուղարկեց նվաճված և ապստամբած շրջանները, քանզի ինքը մտադիր էր արշավել Հայաստան, որը մի

¹² Պլուտարքոս, «Կենսագրություններ», Լուկուլլոս, գլ. 31:

¹³ Մարկոս Լիկինիոս Կրասսոս (Ք.ա.115–Ք.հ.53 թթ.)՝ Հռոմի աչքի ընկնող քաղաքական ու ռազմական գործիչ, Առաջին եռապետության (Ք.ա. 60 թ.) կազմակերպիչներից մեկը, Ք.ա. 55 թ.՝ կոնսուլ: Նույն թվականի վերջերին նշանակվել է Սիրիա պրովինցիայի պրովինսուլ և արևելքում հռոմեական զորքերի գլխավոր հրամանատար: Ք.ա. 54 թ. գարնանը Կրասսոսը նախնական որոշ ռազմական գործողություններ է սկսում պարթևների դեմ: Հենց այս ժամանակ Կրասսոսի մոտ՝ Սաորիք է ժամանում Հայոց Արտավազդ II թագավորը:

ժամանակ Տիգրանի (Տիգրան Մեծի) երկիրն էր, որպեսզի Արտավազդը (Արտավազդ Երկրորդ հայոց արքա՝ Ք.ա.55-34), Տիգրանի որդին, որն այդ ժամանակ թագավորում էր (այստեղ), իր սեփական երկրի վիճակով մտահոգված, որևէ օգնություն չուղարկի հռոմեացիներին: Բայց Կրաստսը պատասխանեց նրան, թե պատերազմի պատճառը կհայտնի Սելևկիայում (պարթև արքաների ձեռնարկին նստավայրը, Տիգրիսի աջ ափին, Տիգրոնի դիմաց, հանդիսանում էր Սելևկյան թագավորների հիմնադրած համանուն Սելևկիա քաղաքներից և հելլենիստական աշխարհի քաղաքային կենտրոններից մեկը): Եվ պարթևներից մեկը իր ձախ ափին մյուս ձեռքի մատներով խփեց ու նրան պատասխանեց, թե «Սվելի հեշտ այստեղ (ափի մեջ) մագեր կբուսնեն, քան դու կլինես Սելևկիայում» (Դիոն, գ.39, գլ.16, 1-3): Իսկ Կրաստսի վախճանը այսպես է գրել. «Ասում են նրա բերանը հալած ոսկի լցրին՝ իբրև ծանակ (ծաղր ու ծանակ)» (Դիոն, գ.39, գլ.27, 3-4):

Օգոստոս Օկտավիանոսի (Ք.ա.27թ.-Ք.հ.14թ.) օրոք հպատակ երկրները կառավարվում էին հռոմեական սովորույթի համաձայն, մինչդեռ դաշնակից երկրներին թույլ էր տրվում կառավարել իրենց հայրենի ավանդույթներով: Դիոնի վկայությամբ՝ Հայաստանում «Մյուս հայերը (նկատի ունի հռոմեասեր հոսանքի հայ մեծամեծերին) մեղադրում էին Արտաշեսին (Հայաստանի թագավոր Արտաշես II՝ Ք.ա.30-20թթ., Արտավազդ II-ի ավագ որդին): Պատճառը պարզ է, քանզի նա իր հոր նենգադավ ձեռքակալությունից հետո գլխավորեց հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն ընդդեմ հռոմեացիների: Մա Արտավազդ II-ի եղբրական սպանության վրեժը լուծում է սրի քաշելով Հայաստանում մնացած բոլոր հռոմեացիներին» (գ.54, գլ.9, 1): Այս և հետագա անցքերը հանգամանորեն տրված են պատմագրի աշխատության մեջ: Հռոմեասեր ուժերը դեսպանություն են ուղարկում Հռոմ՝ խնդրելով Հռոմում գտնվող Տիգրանին թագադրել Հայաստանում: Մա Արտաշես II-ի կրտսեր եղբայրն էր, որին Անտոնիոսը գերեվարել և տարել էր Եգիպտոս, որտեղից Օկտավիանոսը փոխադրեց Հռոմ, ուր տասը տարի պահելուց հետո ուղարկեց Հայաստան՝ Արտաշես II-ի գահը զբաղեցնելու: Օկտավիանոսը Հայաստան է ուղարկում Տիգրանի (կայսրի արևելյան հարցերում ամենամերձավոր խորհրդականը, ապա նաև՝ 14-37 թթ. Հռոմի կայսրը), որպեսզի Արտաշեսին հեռացնի թագավորությունից և Տիգրանին հաստատի հայոց գահին: Դիոն Կասսիոսը նշում է, որ Տիգրանն այս պատրաստություններին համապատասխան ոչինչ չկատարեց, քանզի հայերն (հռոմեասերները) իրենք արդեն սպանել էին Արտաշեսին (Դիոն, գ.54, գլ.9, 1-5): Բնական է, որ Արտաշեսը պետք է սպանված լիներ Հռոմի Օգոստոս կայսեր դրոշմամբ: Ըստ հռոմեական մեկ այլ պատմագրի՝ Հովսեպիոս Ֆլավիոսի (Ք.հ.37-II դարի առաջին տասնամյակ) «Հրեական հնախոսություն» գրքի՝ Կլավդիոսը (Տիգրանի Կլավդիոս Ներոնը) Օգոստոս կայսեր կողմից Ք.ա.20 թ. ուղարկվել էր Հայաստան՝ լռեցնելու հակահռոմեական ապստամբությունը և Արտավազդ II-ի Հռոմում դաստիարակված կրտսեր որդուն՝ Տիգրան III-ին Արտաշեսի փոխարեն Հայոց գահին բազմեցնելու համար (Դիոն, գ.15, գլ.105): Եվ այսպես, Տիգրանի Կլավդիոսի հանդիսավոր թագադրությամբ Տիգրան III-ը Հայաստանում գահակալեց Ք.ա.20-8թթ.: Այնքան կարևորություն է տրվել Հայաստանի հնագանդեցմանը, որ Օգոստոս կայսեր կտրած ոսկե և արծաթե դրամների մի կողմում դրոշմված է մեծ մասամբ Օգոստոսի գլուխը, իսկ մյուս կողմում գրված է «Հայաստանն առնված» (Armenia capita) կամ քանդակված Հայաստանի խորհրդանիշներ՝ Հայոց թագավորի խույրը և կողքին կապարճ ու աղեղ կամ հայ զինվոր, որ աջ ձեռքում բռնած ունի նիզակ, իսկ

ձախում՝ աղեղ¹⁴: Տիգրան III-ի կարճատև գահակալման մասին հռոմեացի պատմագիր Տակիտոսը ասում է. «Երբ Արտաշեսը սպանվեց իր ազգականների դավադրությամբ՝ Օգոստոսի կողմից Հայաստանին տրվեց իբրև թագավոր Տիգրանը, որին առաջնորդեց դեպի իր թագավորությունը Տիբերիոս Ներոնը: Մակայն երկար չտևեց ո՛չ Տիգրանի և ո՛չ էլ նրա զավակների իշխանությունը, որոնք ըստ օտար սովորության իրար հետ ամուսնացած էին և միասին թագավորում էին»¹⁵:

Դիոն Կասսիոսի աշխատությունից ենք տեղեկանում նաև, որ Տիգրան IV-ի (Ք.ա.8-5թթ., Ք.ա.2-Ք. հ.1)՝ բարբարոսների (կովկասյան լեռնականների) դեմ մղված պատերազմի ժամանակ սպանվելու, թագուհի Էրատոյի (Մեծ Հայքի թագուհին՝ 8-5, 2-1 և 6-11թթ.) հայոց գահից հրաժարվելու, Հայաստանի գահը ում մեղացի Արիոբարզանեսին, ապա նրա որդուն՝ Արտավազդին անցնելու և վերջինիս իշխանությունը հայերի կողմից չճանաչվելու ու ապստամբների կողմից սպանվելու մանրամասների մասին (Դիոն, գ.55, գլ.10ա. 4-6):

Շատ արժեքավոր են I դարի երկրորդ կեսի հռոմեական արքունիքի, պարթևա-հռոմեական հակամարտության և Հայաստանի քաղաքական անցքերի վերաբերյալ աղբյուրագիտական հավաստումները: Դիոնի երկում հաղորդվում է 58թ. ամռանը Հռոմեական զորավար Կորբուլոնի կողմից Արտաշատը գրավելու և հիմնահատակ կործանելու, ապա Տիգրանակերտը 59թ. վերջերին առանց դիմադրության (Դիոն, գ.62, գլ.20, 1) գրավելու և այնտեղ ում Տիգրան VI-ին հայոց արքա կարգելու, 61թ. հռոմեա-պարթևական զինադադարի (պարթևական երկրի արքա Վաղարշ I-ի հետ, 51-75թթ.) կնքման, Տիգրանակերտի պաշարումը դադարեցնելու և իր զորքերը Հայաստանից դուրս բերելու, նույն կերպ Կորբուլոնի՝ հռոմեական լեգեոնները դուրս բերելու և Տիգրան VI-ին գահընկեց անելու մասին (Դիոն, գ.62, գլ.20, 4):

Ուշագրավ են հայ-պարթևական ուժերի և Կորբուլոնի գլխավորած հռոմեական զորքերի միջև Հայաստանին տիրելու համար ռազմական գործողությունների նկարագրությունները, որոնք վերաբերում են 61թ. Հայաստանում մղվող պատերազմի ժամանակ հռոմեական նորանշանակ զորավար Պետոսի, 63թ. Խարբերդի դաշտում Հռանդեա կոչված վայրում հռոմեական զորքերի ծանր պարտությանը և կապիտուլյացիային, նրան «լծի տակով անցկացնելուն»¹⁶, Պետոսի բանակի ամոթալի՝ մեկ օրվա ընթացքում 40 հռոմեական մղոն (մոտ 60 կմ արագությամբ) փախուստին, «ամոթալի» հաշտությանը, այդ նույն վայրում երկու կողմերի միջև կնքված դաշնագրով Տրդատ Արշակունուն Մեծ Հայքի թագավոր ճանաչելուն (Դիոն, գ.62, գլ.22, 1-4), նաև Տրդատին հայոց գահին բարձրացնելուն նվիրված արարողակարգերին:

¹⁴ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, նշվ. աշխ. էջ 287-288:

¹⁵ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները հայերի մասին», հ. 3, Կ. Տակիտոս, քաղեց և լատիներենից թարգմանեց Պ. Սոտնիկյանը, Երևան, 1941, գ. II, գլ. 3:

¹⁶ Գետնի մեջ խրված երկու նիզակների վրա դրվում էր երրորդը, և հաղթվածները կռանալով անցնում էին նրա միջով՝ դեն գցելով իրենց զենքերն ու վերնագգեստը: Այս մասին տեղեկություն է հաղորդում Տակիտոսը, ըստ որի «Լուր էր պտտվում, որ լեգեոններն անց են կացել լծի տակով, պատմում էին և այլ դժբախտ պատահարների մասին, նաև այն, որ նման արարքներ հայերն էին գործել: Որովհետև սրանք, նախքան հռոմեական զորքերի հեռանալը՝ մտել էին ամրացրած ճամբարը, շրջապատել էին ճանապարհները և, նկատելով երբևիցե իրենցից խլված ծառաներին ու գրաստներին՝ վերցնում ու տանում էին: Նրանք գոռով վերցնում էին հագուստեղենն ու պահած զենքերը, իսկ վախեցած զինվորները զիջում էին, որպեսզի կռվի ո՛չ մի առիթ չծագեր» (Տակիտոս, XV, 15-16):

Թագադրման նախնական արարողության վայր է ընտրվում Հռանդեան. «Այս վայրը հաճելի էր երկու կողմերին էլ. մեկին՝ հայ-պարթևներին, որովհետև այստեղ պաշարելով հռոմեացիներին, կապիտուլյացիայի ենթարկեցին ու բաց թողեցին իբրև ապացույց ողորմած վերաբերմունքի, իսկ մյուսին՝ հռոմեացիներին, այդ վայրը նախկինում յուրայինների կրած անպատվությունը ջնջելու հնարավորություն է տալիս» (Դիոն, գ.62, գլ.23, 1-2): Այսինքն՝ կազմակերպվող փառահեղ հանդեսները ոչ այլ ինչ էին, քան Հռոմի ռազմական վարկը և քաղաքական հեղինակությունը փրկելու պատվավոր մի միջոց: «Այստեղ (Հռանդեայում) բարձր բեմ պատրաստվեց, և դրա վրա կանգնեցվեցին Ներոնի պատկերքը (կիսանդրին), և Տիրիդատեսը (հռոմեական աղբյուրներում այդպես էին կոչում Տրդատին) հայերի, պարթևների ու հռոմեացիների բազմության առաջ մոտեցավ դրանց ու խոնարհվեց, այնուհետև զոհ մատուցելով դրանց և հանդիսավոր կոչելով, իր գլխից դիադեման (խույրը) վերցրեց ու դրեց կիսանդրու առջև» (Դիոն, գ.62, գլ. 3, 3-4), ու հանդիսավոր կերպով խոստացավ, որ թագը ետ կստանա Ներոնի ձեռքից Հռոմում:

Տրդատի ճանապարհորդությունը Հռոմ մանրամասն նկարագրվել է Դիոն Կասսիոսի 63-րդ գրքում (գլ.1-7): Հայաստանը Հռոմի ենթակա և «դաշնակից» երկիր ու Տրդատին հայոց թագավոր ճանաչելը Հռոմի կողմից Ներոնը համարեց հաղթանակ, որով պատիվների արժանացավ, «մի շարք անգամ իմպերատոր հռչակվեց և հաղթահանդես կատարեց»՝ Հռոմի ձիարշավարանում անգամ Ներոնի մասնակցությամբ կիթառահարների մրցություն կազմակերպվեց (գ.63, գլ.1, 1-2): Հռոմի դիվանագիտության հաղթանակին և միջազգային հեղինակությանը առավել փայլ տալու համար շքեղ հանդիսություններ անցկացվեցին Հռոմում՝ ի պատիվ Տրդատի թագադրման: Ըստ Դիոնի՝ քաղաքներն ու ժողովուրդները, որոնց միջով Տրդատը և իր շքախումբն անցնում էին՝ նրանց ընդունում էին հանդիսավոր կերպով և մեծ պատվով ու ցնծությամբ: Ուղևորության ամբողջ ծախսը, որը կազմում էր օրական մոտ 200.000 դինար-դրաքմե կամ 800.000 սեստերց (մոտ 200.000 ֆրանսիական ոսկի ֆրանկ) հոգում էր կայսերական զանձարանը (գ.63, գլ.2, 1-2): Ուղևորությունը տևեց 9 ամիս, մինչև Իտալիա հասնելը Տրդատն ու նրա կինը գնում էին ձիով, ապա՝ մինչև Հռոմ՝ կայսեր կողմից ուղարկված երկձի կառքերով: Հանդիպումը կայացավ նախ Նեապոլում: «Նա (Տրդատ Արշակունին) Ներոնին մոտենալիս հրաժարվեց մինչև իսկ ակինակեն (դաշույն) մի կողմ դնել, թեպետև իրեն զգուշացրել էին, այլ գամերով այն ամրացրեց պատյանին, հետո ծնկի եկավ ու ձեռները խաչաձևեց և նրան կոչելով իր վեհապետը, երկրպագեց» (Դիոն, գ.63, գլ.2, 4): Հ. Մանանդյանի կարծիքով, Տրդատի այս խոնարհումը Ներոնի առջև պարթևների և, հավանորեն, նաև հայերի մեջ ընդունված հպատակության ու հավատարմության հավաստիացում էր և որոշ ծիսավորություն էր, որ համապատասխանում էր միջնադարյան Եվրոպայի *hommagium*-ին (*hommage*) և Ռուսաստանի *челобитие*-ին¹⁷: Այնուհետև ճոխ հյուրասիրությունից ու պատիվներից զատ, Պուտեոլում կազմակերպեցին գլադիատորական մենամարտեր (կրկեսային խաղեր, սուսերամարտեր): Մովորույթի համաձայն՝ արարողությունը կազմակերպում, ֆինանսավորում և ղեկավարում էր հատուկ պաշտոնյա անձ, որին անվանում էին Ագոնոթետես: Ըստ պատմագրի՝ հանդիսության ժամանակ «Տիրիդատեսը, իր բարձրադիր աթոռից նետահարեց զազաններին և միանգամից մեկ նետով երկու ցուլ վարսեց (գետին) և սպանեց» (գ.63, գլ.3, 1-2): Նեապոլյան

¹⁷ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշված աշխ., էջ 342:

այս հանդիսություններից հետո Ներոնը Տրդատին տարավ Հռոմ, ուր կատարվեց թագադրության ծեսը Ֆորումում՝ Հռոմ քաղաքի վարչական, քաղաքական, կրոնական ու առևտրական կյանքի գլխավոր հրապարակի կենտրոնում: Ի դեպ, այն կառուցվել է Ք.աVI դ. սկզբներին՝ Պալատինյան և Կապիտոլյան բլուրների ստորոտում: Այստեղ էին գտնվում դատարանը, դրամահատարանը, պետության արխիվը, գլխավոր տաճարները, այստեղ էր իր նստաշրջաններն անցկացնում սենատը (ծերակույտ): «Ամբողջ քաղաքը զարդարված էր տոնականորեն՝ հրավառության ճրագներով և պսակներով, մարդկանց հոծ բազմություններով: Առանձնապես բազմամարդ էր Ֆորումը: Կենտրոնում, իրենց աստիճանների համեմատ՝ կանգնած էին քաղաքացիները, սպիտակագգեստ և դափնեզարդ. իսկ մնացած բոլոր տեղերում՝ պայծառորեն հանդերձավորված զինվորները, որոնց զենքերն ու դրոշները փայլատակում էին... Լուսաբացին հրապարակ մտավ Ներոնը՝ հաղթահանդեսի զգեստ հագած, սենատի և պրետորականների հետ ու բարձրանալով բեմ, նստեց կայսերական գահավորակի վրա. Տիրիդատեսը և նրա ուղեկիցներն անցան երկուստեք կանգնած հոպլիտների շարքերի միջով ու մոտենալով բեմին՝ երկրպագեցին նրան, ինչպես նախկինում»: Նա (Տրդատը) խոսեց այսպես. «Ես ու վ վեհապետ, Արսակեսի (խոսքը պարթև Արշակունիների նախահոր՝ սկյութական պարն կամ ապարն ցեղի առաջնորդ Արշակի մասին է. պարթևական բոլոր թագավորները կրում էին «Արշակ» տիտղոսը) հետևորդն եմ, Վոլոգեսոս (Վաղարշ Ա՝ Պարթևստանի թագավոր) և Պակորոս (Բակուրի՝ Ատրպատականի թագավոր) թագավորների եղբայրը, իսկ քո՝ ծառան: Ու եկել եմ ես դեպի քեզ, իմ աստծուն, երկրպագելու քեզ, ինչպես Միթրային (իրանա-հնդկական դիցարանի գլխավոր աստվածներից մեկն էր, կյանք պարզևող և ցերեկային լույսի աստվածությունը), և թող ինձ համար կատարվի այն, ինչ դու ինքդ կամենաս, քանզի դու ես իմ վիճակը և իմ բախտը»: Ներոնը նրան տալիս է հետևյալ պատասխանը... Ես քեզ դարձնում եմ Հայաստանի թագավոր, որպեսզի թե՛ դու և թե՛ նրանք հասկանան, թե ես կարող եմ թագավորություններ և՛ վերցնել և՛ պարզել» (գ. 63, գլ. 5, 1, 3): Տրդատին նստեցնում է գահի վրա՝ մի աստիճան ցածր, և գլխին դնում հայկական թագը: Ներկաները ցնծագին աղաղակներով ողջունեցին Հայոց թագավորին: Այնուհետև սենատի հատուկ որոշմամբ թատերական շքեղ հանդիսություն կայացավ Պոմպեոսի ոսկեգոծ մեծ թատրոնում, որի համար էլ այդ օրը կոչվեց «ոսկե»: Արևից պաշտպանվելու համար գլխավերևում պարզված կերպասե վարագույրները ծիրանագույն էին, դրանց մեջտեղում ասեղնագործված էր Ներոնի պատկերը՝ ռազմակառքը վարելիս, իսկ նրա շուրջը փայլվում էին ոսկե աստղերը: Ապա տեղի ունեցավ շքեղ խրախճանք (Դիոն, գ. 63, գլ. 6, 1-4): Պատմագրի հաղորդմամբ այս հանդիսություններից զատ, «մի անգամ Տիրիդատեսը պանկրատիոն (մրցություն ըմբշամարտի և բռնցքամարտի տարբերից կազմված մենամարտի մի տարատեսակ), դիտելիս, տեսնելով, որ մենամարտողներից մեկը վայր ընկնելուց հետո ծեծվում էր հակառակորդի կողմից, բացականչեց. «Մարտն անարդար է, քանզի արդարացի չէ ընկնողին ծեծելը» (գ. 63, գլ. 7, 1):

Թագադրության տոնակատարությունները վերջացնելուց հետո՝ Հայոց թագավորը Դիոն Կասսիոսի հավաստմամբ՝ Ներոնից ստացավ «հինգ հազար բյուր դրաքմե», այսինքն՝ 50 միլիոն դրաքմե, որը հավասար է 200 միլիոն հռոմեական սեստերցի կամ 50 միլիոն ոսկի ֆրանկի, ինչպես նաև վարպետներ, մի մասին էլ համոզելով փողի միջոցով՝ 59թ. Կորբուլոնի կողմից կործանված Արտաշատի

վերաշինության համար: Վերաշինված Արտաշատին տրվեց Ներոնեա անվանումը (գ.63, գլ.7, 1-2): Մակայն հայերը չընդունեցին իրենց համար խորթ անվանումը, և Հայաստանի վերականգնված մայրաքաղաքը շարունակում էր նախկինի պես կոչվել Արտաշատ:

Հռոմի կայսրերի ձեռքով հայոց թագավորների ընտրության և նշանակման հաղթահանողեսի մի տեսարան է քանդակվել Հռոմի կայսր Տրայանոսի (98-117թթ.) կոթողի վրա (գ.68, գլ.19, 1-5), հետագայում այն զետեղել են Կոստանդիանոս Մեծի հաղթակամարի վրա, երբ Հայոց արքա Պարթամասիրիսը (113-114թթ.) թագը դնում է Տրայանոսի ոտքերի առջև՝ նրա ձեռքով թագադրվելու համար: Մախորհրդանշում էր առանց կովի երկիր նվաճելը, «քանզի նրանք առանց կարոսի (հյուսված պսակ, որով հին Հունաստանում զարդարում էին Իսթմական և Պյոթիական խաղերում հաղթողներին) անարյուն հաղթանակ էին համարում այն, որի համար էլ կայսրերը մեծարվում էին շնորհանդեսներով՝ իմպերատոր անվանվելով:

Այսպիսով, հռոմեա-պարթևական փոխզիջման շնորհիվ, որ հետևանք էր, անշուշտ, Հռանդեայի մոտ հռոմեացիների ամոթալի պարտության ու դաշինքի, Հայաստանում վերջնականապես հաստատվեց պարթև Արշակունիների իշխանությունը, և Հայաստանն այնուհետև դարձավ Արշակունիների երկրորդ թագավորությունը, որը շատ շուտով հայացավ՝ շուրջ չորս դար (66-428թթ.) լինելով հայոց պետականության փառավոր շրջաններից մեկը:

Ազգագրական տեղեկություններ, այդ թվում՝ հայ-պարթևական կենցաղային և ուսմանական սովորությունների վերաբերյալ

Թեև Կասսիոսը հունական և հռոմեական այլ պատմիչների համեմատ ժլատ է տվյալ ժամանակաշրջանի ժողովուրդների ազգագրական պատկերը ներկայացնելու առումով, բայցնայնպես որոշ տեղեկություններ հաղորդել է: Մասնավորապես, պահպանվել են ուշագրավ տեղեկություններ հայկական արքայական զգեստների, հագուկապի վերաբերյալ: Այսպես, Արտաշատը Պոմպեոսին հանձնվելու իրադարձությունը նկարագրելիս պատմիչը նշում է, որ «Տիգրանը (Տիգրան Մեծը) զգեստավորվել էր այնպես, որ դրսևորվեր և՛ իր նախկին շքեղությունը, և՛ այժմյան խոնարհ վիճակը, որպեսզի նրան արժանի երևա թե՛ հարգանքի և թե՛ կարեկցանքի: Քանզի նա (քաղաքավարության համար) իր վրայից հանել էր սպիտակաշերտ (մեջընդմեջ սպիտակ) խիտոնը (պատմունձան, որ սև գոտիով մեջքին կապվող հագուստն էր) և համակ ծիրանի կանդիսը (թներով վերնազգեստ), բայց գլխին շարունակեց կրել տիարան (խույրը) և անադեման (ապարոշը)» (Դիոն, գ.36, գլ.52, 1-4): Արքայի թագավորական այս հագուստները լավագույնս պատկերված են Տիգրան Մեծից մեզ հասած դրամների վրա դրոշմված, որոնք արքայի թագավորական իշխանության տարբերանշաններ էին:

Մեկ այլ առիթով էլ նկարագրելով Հայ Արշակունի արքայատոհմի հիմնադիր Տրդատ Ա-ի՝ ընտանյոք և 3 հազար հոգուց բաղկացած շքախմբով դեպի Հռոմ կատարած ուղևորությունը, գրում է, որ «Տրդատի կինը ընկերակցում էր ամուսնուն, համաձայն իր գարմի սովորության՝ գլխին դրած ուներ ոսկե խույր (սաղավարտ) փոխանակ գլխի քողի, որպեսզի ոտնահարած չլինի (մարդկանց) չերևալու իր հայրենի սովորույթը» (Դիոն, գ. 63, գլ. 2, 2-3):

Դիոնը համառոտ անդրադառնում է Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքին՝ նշելով, որ պոնտական Ամասիա քաղաքի հարևանությամբ՝ Ջելա ոչ մեծ քաղաքում Անահիտ դիցուհու տաճարում հայերը արարողություններ և ծեսեր էին կատարում (Դիոն, գ.36, գլ.48, 1-3):

Հետաքրքիր են նաև հռոմեական Սատուռնալիա տոնի նակարագրությունները (գ.36, գլ.54, 2): Սատուռնալիայի տոնախմբությունները Հռոմում կատարվում էին ամեն տարի բերքահավաքից հետո՝ դեկտեմբերի 17-ին, որը տևում էր 7 օր: Սա Կրոնոս աստծուն (հույների Ջևսի հայրը, որը աստվածների միջև գերիշխանության համար մղված պայքարում պարտվեց իր որդուն) նվիրված տոն էր: Հունական Կրոնոսը, որը նույնականացվել էր լատինական Սատուռն աստվածության հետ, սկզբնապես եղել է հողագործությանը հովանավորող աստվածություն: Սա համապատասխանում էր հայոց մեջ այգեգործության, պտղաբուծության և հացաբույսերի ու բերքի տոների հովանավոր աստվածություններին՝ Վանատուր-Ամանորին, որի մեհյանը գտնվում էր Բագրևանդ գավառի Բագավան դիցավանդում: Նրանց տոնը կատարվելիս է եղել զարնանը (մարտ) կամ ամռանը (օգոստոս)՝ Նավասարդի 1-6-ը տևողությամբ: Նրանց մասին առաջին ու թերևս վերջին ուղղակի տեղեկություն հաղորդողը Ագաթանգեղոսն է¹⁸:

Դիոնի աչքից չեն վրիպում հայ-պարթևական կենցաղի, սովորույթների որոշ նմանություններ: Նա գրում է. «Հայերի երկիրն էլ, դժգոհ էր հռոմեացիների գերիշխանությունից և պատրաստ էր հարելու պարթևներին, որոնք թե՛ հարևաններ էին և թե՛ սովորույթներով մոտիկ» (Դիոն, գ.39, գլ. 28, 4): Ապա խոսում է պարթևների և հայերի ձիավարժ ժողովուրդներ լինելու մասին (Դիոն, գ.63, գլ.1-7): Ըստ պատմագրի՝ հայտնի էին հայ-պարթևական սովորույթի ուժով մերձավորների ամուսնությունների օրինակներ: Այսպես՝ Տիգրան III-ին հաջորդած նրա որդին՝ Տիգրան IV-ը, ամուսնացած էր իր խորթ (մորից տարբեր) քրոջ Էրատոյի հետ, ում հետ համատեղ կառավարում էին երկիրը: Ուշագրավ է, որ Արտաշեսյան տոհմի այս թագավորները, դրամների վրա իրենք իրենց Տիգրան Մեծի նման անվանում էին «Արքայից արքա», «Թագավոր թագավորների»: Փարիզի ազգային գրադարանում պահվում է Տիգրան IV-ի դրամներից մեկը, որի մի կողմում դրոշմված է Տիգրան IV-ի պատկերը, որի շուրջը գրված է «Թագավոր թագավորների Տիգրան», իսկ դրա մյուս կողմում դրոշմված է Էրատո թագուհու պատկերը՝ «Էրատո Տիգրան թագավորի քույր» մակագրությամբ¹⁹: Տիգրան IV-ը գտնվում է «պատերազմի մեջ բարբարոսների դեմ»՝ ըստ երևույթին, Կովկասյան լեռնականների դեմ, իսկ նրա քույրը ու միաժամանակ կինը՝ Էրատոն, հրաժարվում է իշխանությունից (Դիոն, գ.55, գլ.10a, 5):

Պատմիչը պարթևների զինվածության և ռազմավարության մասին ևս կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում. «Վահաններ նրանք բոլորովին չեն օգտագործում. նրանց բանակը կազմված էր հեծյալ աղեղնավորներից և (հեծյալ) նիզակակիրներից, որոնք մեծ մասամբ զրահապատված են: Նրանց հետևակը փոքրաթիվ է, բաղկացած ամենաչքավորներից. բայց սրանք ևս նետաձիգներ են. և նրանք մանկությունից մարզվում են և երկինքն ու երկիրը նպաստում են այս բոլորին: Քանզի երկիրը, մեծ մասամբ հարթավայրային լինելով, լավագույնս սնում է ձիերին և շատ կարևոր է ձիավարության համար: Ուստի և նրանք նույնիսկ պատերազմներին ամբողջ երամակներ են քշում: Նրանք անհաղթահարելի են թե՛ իրենց

¹⁸ Տե՛ս Ագաթանգեղայ Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1882, էջ 482:

¹⁹ Տե՛ս **Հ. Մանանյան**, նշվ. աշխ., էջ 293:

երկրում և թե՛ դրան նմանվող այլ երկրներում: Քանզի նրանք արդեն սովորած լինելով, կարողանում են տանել արևը, որը առավել կիզիչ է, և հակամիջոցներ են հայտնագործում ջրի սակավության և դրա հայթայթման հետ կապված դժվարությունների դեմ. ուստի և այս պատճառով էլ իրենց երկիրը ներխուժողի դեմ նրանք հեշտությամբ կարողանում են կռվել» (Դիոն, գ.39, գլ.15, 1-6):

Ընդհանրացնելով պատմագիտական տվյալները՝ կարելի է եզրակացնել, որ հին հայերի համակրությունը միշտ եղել է պարթևների կողմը, որովհետև նրանք իրենց բարքերի, նիստուկացի, կրոնի և քաղաքական ու զինվորական կազմակերպության նմանությամբ մոտ են եղել պարթևներին ու նաև սրանց հետ կապված են եղել ինսամիական կապերով:

Հայերի պայքարը այլ ցեղերի դեմ

Ուշագրավ ակնարկների ենք հանդիպում նաև Հայաստան երկիր ներխուժած օտար, ռազմատենչ որոշ ցեղերի մասին: Օրինակ, գ.69, գլ.15, 1 հատվածում հիշատակվում է, թե «ալանները–մասագետներ են», որ հարձակումներ են գործում Աղվանքի, Մեդիայի և մասամբ էլ Հայաստանի վրա: Գ.72, գլ.14,2-ում էլ խոսվում է մաքեդոնների և հենիոքների մասին, որոնք ապրում էին Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ափին՝ Պարխարյան լեռների ծովահայաց փեշերին, ըստ հին հայկական աղբյուրների՝ Խաղտիքում, ասիական Սարմաթիայում, և, սկսած Ք.հ.1 դարից, որպես Հռոմին «դաշնակից» ցեղեր, գործիք էին դարձել հռոմեական դիվանագիտության ձեռքին և վերջինիս դրդմամբ հաճախ ավերիչ արշավանքներ էին գործում Հայաստանի և Պարսկաստանի վրա²⁰: Պատմիչը հիշատակում է Միջագետքի ոչ մեծ երկիր արաբական Հատրենե փոքրիկ թագավորությունը՝ Հատրա մայրաքաղաքով: Այս անվանումը կապված է Հելիոս (Արև) աստվածության անվան հետ (Դիոն, գ.68, գլ.31, 1-2): Այդ թագավորությունը գտնվում էր Ադիաբենե և Օսրոյենե թագավորությունների միջև, որ Տիգրան Մեծի օրոք մտնում էր հայկական թագավորության կազմի մեջ: «Սրանց՝ արաբ «բարբարոսների» հեծելագործը ամենուրեք ուժգին և մեծ արագությամբ էր հարձակումներ գործում: Հատրացիներն էլ իրենց նետահարումներով շատ հեռու էին հասնում՝ քանզի նրանք իրենց նետերի մի մասն արձակում էին մեքենաների միջոցով, երկու նետ միանգամից էին արձակում և բազում ձեռքեր և բազում աղեղներ միանգամից էին նետում և նաև իրենց քաղաքը պաշարողների վրա կուպրալից նավթ՝ (լցնում)» (գ.75, գլ.11, 3-4):

Հայ արքաների և իրենց ընտանիքների արժանապատիվ կեցվածքը հզորների հետ շփումներում

Հռոմեական արևելյան արշավանքների հրամանատար Անտոնիոսը Ք.ա.34 թ. աշնանը Հայաստանը նվաճելու առիթով որոշեց շքեղագույն հաղթահանղես կազմակերպել Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս): Անտոնիոսը «քաղաք մտավ մարտակառքով,–գրում է պատմագիրը,–բացի այն ամենից, առատ ավարից, որ շնորհեց Կլեոպատրային՝ (Եգիպտոսի թագուհին և Անտոնիոսի կինը) նրան բերեց նաև Արմենին (Հայոց արքա Արտավազդ II-ին՝ (Ք.ա.55-34 թթ.), իր ընտանյոք հանդերձ

²⁰ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, ԳԱ հրատ., Երևան, 1971, էջ 785:

(Հայոց թագուհուն և երկու որդիներին՝ արքայազներ Տիգրանին ու Արտավազ-դին): Հայոց արքային Անտոնիոսը խաբեությամբ իրենց զավակներին, իբր թե ամուսնացնելու նպատակով բանակցությունների փոխարեն, ձերբակալում և ի պատիվ նրա թագավորական կոչման՝ շղթայում են ոսկե կապանքներով: Դիոնի հավաստմամբ՝ «դրանք բնավ չէին մեղմացնում Անտոնիոսի ուխտադրուժ վարմունքը (Դիոն, գ.49, գլ.39, 2-6, գ.49, գլ.40, 1-3): Իսկ «...Կլեոպատրան բազմության մեջտեղ նստած էր արծաթապատ բեմում, ոսկեգոծ գահավորակի վրա: Սակայն բարբարոսները (հայոց արքա Արտավազը և նրա ընտանիքը) թեպետև նրանց շատ էին ստիպում և շատ էին հորդորում ու հուսադրում, տալով ազատության խոստում՝ այդուհանդերձ, ոչ աղերսեցին Կլեոպատրային, և ոչ էլ երկըրպագեցին, գլուխ չխոնրահեցին: Եվ անգամ հրաժարվեցին Կլեոպատրային անվանել թագուհիների թագուհի, նույնիսկ թագուհի չանվանեցին, պարզապես իր անունով կոչեցին, դրանով նրանք վեհամիտ մարդկանց համբավ շահեցին, բայց և նույն այդ պատճառով անգույթ վերաբերմունքի, խիստ չարչարանքների ենթարկվեցին» (Դիոն, գ.49, գլ.40, 1-3): Կլեոպատրան այնքան փառասեր ու դաժան գտնվեց, որ չհանդուրժեց այդօրինակ վերաբերմունքը, նրանց զնդան նետեց: «Այդ նենգ քայլով, ըստ Դիոնի՝ Անտոնիոսը մեծապես վարկաբեկել էր հռոմեական ժողովրդի հեղինակությունը» (Դիոն, գ.50, 1-4):

Մենք, հայոց արքայի վեհության մասին հաղորդման հանդիպում ենք նաև Տիգրան Մեծի՝ հռոմեական զորավար Պոմպեոսի զորակայանը մտնելու արարողակարգում: Տիգրան Մեծը «գլխին կրում էր ոսկեհուռ խույրը (թանկագին քարերով զարդարված պսակաձև գլխանոցը՝ իր բարձր աստիճանի) և ապարոշը (գլուխը կապելու փաթոցը) և առանց ձիուց իջնելու էր ցանկանում մտնել զորակայան, որի իրավունքը չունէր՝ հռոմեական ռազմական սովորույթի համաձայն: Արդ՝ Պոմպեոսը իր մականակիրներից մեկին ուղարկելով Հայոց արքային ընդառաջ, ձիուց վար իջեցնել տվեց, որովհետև նա, իրենց սովորության համաձայն, հեծյալ վիճակում էր մտել ամրություն... (Պոմպեոսը) նստեցրեց Հայոց արքային իր կողքի բազմոցին և մխիթարելով ասաց նաև, թե նա ոչ միայն չի կորցրել Հայոց թագավորությունը, այլև ձեռք է բերել հռոմեացիների բարեկամությունը» (Դիոն, գ.36, գլ.52, 1-4): Խույրը (բնագրում տիարա) և ապարոշը (բնագրում՝ անադեմա) հայոց արքայի թագավորական իշխանության տարբերանշաններն էին, որ հայոց արքան չհանեց գլխից: Տիգրան Մեծը ոչ միայն պահպանեց իր պետության բուն սահմանները, այլ նաև Հյուսիսային Միջագետքը, Կորդոքը և նաև «Արքայից արքա» տիտղոսը: Այդ տիտղոսը, ըստ մեր աղբյուրի, Պոմպեոսը փառասիրությունից սղված, «հակառակ ընդունված կարգի, շնորհեց գերեվարած Տիգրանին (Կրտսերին), երբ ինքը Հռոմում հաղթահանդեսը տոնեց» (Դիոն, գ.37, գլ.6, 1-3): Վերջինս իրավունք չունէր կրելու այն, որովհետև, երբեք էլ գահ չէր բարձրացել: Հետևաբար այդ տիտղոսի օրինավոր կրողը պետք է շարունակեր մնալ Տիգրան Մեծը, որին այնքան մեծարանքով էր վերաբերվել զորավար Պոմպեոսը²¹:

²¹ «Արքայից արքա» տիտղոսը մինչև Տիգրան Մեծը կրում էին պարթև Արշակունի թագավորները՝ սկսած Միհրդատ I-ից (Ք.ա.171-138 թթ.): Սակայն, երբ Ք.ա.87-86 թթ. Տիգրան Մեծը ջախջախեց պարթևներին և գրավեց «Յոթանասուն հովիտները», Մարաստանն ու Միջագետքը պարթևական թագավոր Գոտարզ I-ը (Գողերձ՝ Ք.ա.87-80 թթ.) ոչ միայն ընդունեց Հայաստանի գերիշխանությունը, այլև հրաժարվեց «Արքայից արքա» տիտղոսից՝ հօգուտ Տիգրան Երկրորդի: Այս տիտղոսը շարունակում էին կրել նաև Հայոց Արտավազը Երկրորդ, Արտաշես II (30-20թթ.) և Տիգրան IV (Ք.ա.8-5, 2-1թթ.) արքաները (տե՛ս Ն. Մանանյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1972, էջ 49):

Ժամանակի մի քանի պետական պաշտոնների և ռազմական գորաշարքերի մասին

Ուշագրավ են նաև Դիոնի տեղեկությունները որոշ տիտղոսների, պաշտոնների և գորքերի դասավորությունների վերաբերյալ: Հռոմի Տրայանոս կայսերը (98-117թթ.) տրված **Պարթիկոս** տիտղոսը բառացի նշանակում է պարթևական: Այս հաղորդումը արժեքավոր էր այն տեսակետից, որ Արտաշատում հայտնաբերված լատիներեն արձանագրության մեջ ևս Տրայանոսի բազում տիտղոսների շարքում նշված է նաև այս տիտղոսը, որով ճշտվում է այդ արձանագրության թվականը՝ 116թ.²²:

Դիոն Կասսիոսի գրքի տարբեր հատվածներում հանդիպում են մի քանի պաշտոնների անվանումներ, որոնց բացատրությունը կարող է օգտակար լինել ուսումնասիրողների, ընդհանուր առմամբ ընթերցողների համար:

Ինպերատոր-սկզբնապես այն չի ունեցել հետագայի կայսր իմաստը, այլ եղել է պատվո տիտղոս, որ գորքը շնորհում էր իր հրամանատարին ռազմադաշտում մեծ հաղթանակներից հետո: Օգտագործվել է նաև առավել լայն առումով և տրվել ռազմական ու դատական լիիրավ իշխանությամբ օժտված գորահրամանատարներին:

Պրետոր-սա վարում էր քաղաքացիական դատական գործերը: Սկզբնապես համարվում էր կոնսուլների և դիկտատորների տիտղոս՝ անձ, որին պատկանում էր դատական գերագույն իշխանությունը, իսկ պրովինցիաների կազմակերպումից հետո՝ նաև դրանց կառավարումը:

Լեգատ-ուղարկված դեսպան, նաև գորավարների, կուսակալների օգնական:

Մականակիրներ-այսպես էին կոչվում Հռոմում բարձրաստիճան պաշտոնյայի առջևից գնացող հատուկ ծառայող անձինք, որոնք, իբրև իշխանության տարբերանշան, տանում էին ձողիկների մի կապոց՝ ծայրին կացին ամրացված:

Փաղանգ (Ֆալանգ)-հին հունական, մակեդոնական և մասամբ՝ հռոմեական բանակների մարտական շարվածքը՝ քառանկյուն, զինվորների 8-24 շարքերով: Փաղանգի ճակատամասը հասնում էր մինչև 500-1000 մետրի՝ յուրաքանչյուր շարքում 1000-ական հոսիլիտ:

Հոսիլիտ-անտիկ դարաշրջանում հռոմեական ծանրագն հետևակային, որ կազմում էր գորքի հարվածային ուժը:

Կրիա-այսպես էր կոչվում հռոմեական բանակի ռազմական դասավորությունը:

Բանալի բառեր-Դիոն Կասսիոս, Արտաշատ, Հյուսիսային Միջագետք, Լուկուլոս, Տիգրան Մեծ, Միհրդատ Պոնտացի, Անտոնիոս, Պոմպեոս, Ներոն, Ստրաբոն, Արտավազդ Երկրորդ, Տրդատ Առաջին:

Ռաֆիկ Նահապետյան, Դիոն Կասսիոսի «Հռոմեական պատմություն» երկը անտիկ դարաշրջանի Հայաստանի և հայերի մասին-Անտիկ դարաշրջանի ինչպես հունական, այնպես էլ հռոմեական աղբյուրները եզակի գրավոր տեղեկություններ են հաղորդել նաև հայոց պատմության բազմաթիվ երևույթների վերաբերյալ: Դրանցից մեկն էլ Դիոն Կասսիոսն է (155-235թթ.): Պատմագիրը «Հռո-

²² Տե՛ս **Բ. Առաքելյան**, Լատիներեն արձանագրություններ՝ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊԲՀ, 1967, N 4, էջ 302-311:

մեական պատմություն» երկում արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդել Ք.ա. I դարից մինչև Ք.հ. III դարն ընկած ժամանակաշրջանում հայոց երկրի սահմանների, տարածքային ընդգրկումների, Հայաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակի, ռազմական մարտավարության, հայ-պարթևական դաշինքի և Հռոմի միջև ծավալված հակամարտության, հայ-պարթևական ռազմարվեստային և կենցաղային առնչությունների, ռազմատենչ ցեղերի Հայաստան ներխուժման մասին:

Տեղեկություններ են հաղորդվում նաև ժամանակին տարածում ստացած տիտղոսների, պետական պաշտոնների, ռազմական զորաշարքերի անվանումների մասին, ներկայացվում է հայ արքաների և իրենց ընտանիքների (Տիգրան Մեծ, Արտավազդ Երկրորդ, Տրդատ Առաջին) արժանապատիվ կենցածքը օտարների հետ շփումներում: Պատմիչը թեպետ սակավ, բայց որոշ ազգագրական տվյալներ է ներկայացնում, մասնավորապես արքայական զգեստի, փոխադրամիջոցների, չափ ու կշիռների, դրամական միջոցների, հնագույն հավատալիքների, ծիսակարգերի վերաբերյալ:

Рафик Наапетян, Труд Диона Кассия «Римская история» об Армении античного периода и об армянах-Как греческие, так и римские источники античного периода содержат уникальные факты о многочисленных явлениях армянской истории. Одним из них является Дион Кассий (155-235гг.). В труде «Римская история» историограф сообщает ценные сведения о границах, территории, военно-политической ситуации, военной стратегии армянской страны, армяно-парфийском союзе и конфликте с Римом, связях армянского и парфийского военного искусства и быта, вторжение воинственных племен в Армению в периоде с 1-го века д.н.э. до 3-го века н.э. . .

Также в труде содержатся сведения о распространенных в то время титулах, государственных позициях, наименованиях военных отрядов, описываются достойные манеры армянских царей и их семей (Тигран Мец, Артавазд II, Трдат I) в отношениях с иностранцами. Историограф предоставляет также немногочисленные определенные этнографические сведения, в частности о королевском одеянии, средства передвижения, мерилах, денежных средств, старинных верованиях, ритуалах.

Rafik Nahapetyan, Rafik Nahapetyan, Dio Cassius' work "Roman history" about Armenia and Armenians of the ancient period-Both Greek and Roman sources of the ancient period contain unique facts about numerous phenomena of Armenian history. One of them is Dio Cassius (155-235). In his work "Roman History", the historian reports valuable information about the borders, territory, military-political situation, military strategy of the Armenian state, the Armenian-Parthian alliance and the conflict with Rome, the ties between Armenian and Parthian military art and life, the invasion of warlike tribes into Armenia in the period from the 1st century BC. to the 3rd century AD.

Also, the work contains information on titles, state positions, names of military detachments, widespread at that time, decent manners of Armenian kings and their families (Tigran Mets, Artavazd II, Trdat I) in their relations with foreigners. The historiographer also provides a few specific ethnographic information, particularly on the royal attire, vehicles, measures, money, ancient beliefs, rituals.